

Egipatska knjiga mrtvih

Debelić, Vanessa

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:738342>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-04**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

Vanessa Debelić

EGIPATSKA KNJIGA MRTVIH

Završni rad

Zagreb, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

Vanessa Debelić

EGIPATSKA KNJIGA MRTVIH
Završni rad

izv. prof. dr. sc. Mladen Tomorad

Zagreb, 2023.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	4
2. POVIJESNI RAZVOJ	4
3. MITOLOGIJA EGIPATSKE KNJIGE MRTVIH.....	6
4. ULAZAK U PODZEMNI SVIJET	9
5. MAGIJA KNJIGE MRTVIH	11
6. POGLAVLJA KNJIGE MRTVIH	15
7. ZAKLJUČAK.....	20
8. POPIS LITERATURE.....	21

1. UVOD

U ovom završnom radu pisati ću o egipatskoj Knjizi mrtvih, njezinom povijesnom razvoju, sadržajem, mitologijom, ritualnim običajima te njenom važnošću za Egipćane. Oni su oduvijek bili drugačiji od ostalih drevnih naroda po tome koliko pridodaju važnosti smrti, ritualnim običajima i zagrobnom životu.

Prema tome koliko su pridavali važnosti smrti vidimo iz impresivnih građevina posvećenim božanstvima, kraljevskim grobnicama koje su se gradile već za života kraljeva do mnogo običaja, rituala i tekstova posvećenim bogovima i zagrobnom životu. S obzirom na kratak životni vijek bila je i potrebna ta cjeloživotna priprema za smrt.

Egipatska Knjiga mrtvih je skupina različitih religijsko-magijskih tekstova koje sadržava čarolije, zazivanja, himne. Prvo pronađena ispisana na zidovima unutar grobnica pa kasnije prepisivana na papirus. Egipatska Knjiga mrtvih zapravo je bila i egipatska Knjiga života, jer ukazuje na posjedovanje znanja koji su potrebni za postizanje vječnog života, a plemićima čak i izjednačavanje sa bogovima u zagrobnom životu.

2. POVIJESNI RAZVOJ

Egipatska Knjiga mrtvih dobila je današnji moderni naziv od arapskog naziva *Kitab al-Mayitum* ili “Knjiga mrtve osobe”. Njege su drevnim tekstovima ispisanim na papirusu nadjenuli egipatski pljačkaši koji su davali imena papirusima uz koje su pronalazili mumije. Originalni egipatski naziv za ovu vrstu religijskih tekstova je *Pert em hru* što je u prijevodu značilo “izlazak na (u) dan”, “očitovanje u svjetlu” ili “poglavlja svakodnevnog dolaska”.¹

Na samom kraju Starog Kraljevstva, zidovi unutar grobnica bili su ispisani serijom rituala i čarolija poznatiji danas modernoj znanosti kao *Tekstovi piramida*. Ti tekstovi predstavljaju najstariji oblik egipatskih religijskih zapisa koji su također među najstarijim predstavnicima egipatske literature.²

---

¹ Uranić 2021: 120.

² Allen 2005: 12.

Pod nazivom Knjiga mrtvih podrazumijevamo treća skupinu tekstova iz vremena Novog Kraljevstva koji su stalno pisani na papirusima.³ Među njima ima mnogo toga što je nedvojbeno vrlo staro, ali dodane su i neke nove ideje.⁴ Zato se moramo prvo posvetiti Tekstovima piramida kako bi otkrili što je navelo Egipćane na tolikom davanju važnosti darivanju mrtvih.⁵ U Knjizi mrtvih, Tekstovi piramida su ponovno korišteni u čarolijama 66, 99, 111, 112, 174, 177 i 178.⁶

Na kraju Starog Kraljevstva, ako ne i ranije, kopije Tekstovi piramida također su bile prepisane u grobnice, sarkofage, ljesove, papiruse, stele i ostalu pogrebnu opremu za običan puk u Egiptu, zajedno s prerađenim tekstovima poznatima kao Zagrobni tekstovi.⁷ U Novom Kraljevstvu i kasnije, pojedini Tekstovi piramida postali su priključeni u novijim pogrebnim kompozicijama kao što su Ritual otvaranja usta i Knjizi mrtvih, te su tekstove koristili sve do kraja faraonske civilizacije.⁸

U samim počecima proučavanja rukopisa Knjige mrtvih njen tekstovi bili su vrlo zbunjujući zbog svoje različitosti i nepravilnosti u koncepciji.⁹ U početku nije bilo jasno radi li se o nekoj religiozno propisanoj formi ili se Knjiga mrtvih mogla sastavljati prema želji. Nakon što je uočeno da se mnoga poglavlja ponavljaju isključena je mogućnost njene slobodne forme.¹⁰ Tek nakon što je prikupljeno više podataka istraživači su zaključili da je riječ o kompilaciji koja ima više varijacija, i to prema vremenu i mjestu nastanka, ali i prema individualnom odabiru.¹¹ Tako primjerice tijekom Trećeg međurazdoblja najčešće korištena saiska verzija, dok je u Kasnom i ptolomejskom periodu najzastupljenija tebanska verzija.¹²

Tijekom potrage za prepoznatljivim obrascem Knjige mrtvih, Richard Lepsius u Torinu je pronašao papirus posvećen Iufanhu, za kojeg je on smatrao da je idealan.¹³ Najvjerojatnije taj papirus potječe iz ptolomejskog razdoblja, a postao je uzorkom za mnoge egiptološke studije.¹⁴

---

³ Erman 1907: 86.

⁴ Erman 197: 86.

⁵ Erman 1907: 87.

⁶ Allen 1950: 2.

⁷ Allen 2005: 12.

⁸ Allen 2005: 12.

⁹ Uranić 2021: 120.

¹⁰ Uranić 2021: 120.

¹¹ Uranić 2021: 120.

¹² Uranić 2021: 121.

¹³ Uranić 2021: 121.

¹⁴ Uranić 2021: 121.

Riječ je o ptolomejskoj obnovi starijeg uzorka, koji je bio kanon tijekom 26. dinastije. Lepsius je upravo pomoću Iufanhova papirusa podijelio njen sadržaj na poglavlja od broja 1 do 165.¹⁵ Lepsiusov rad nastavio je njegov bliski suradnik Edouard Henri Naville, koji je uveo neke promjene u brojevima dodijeljenima popratnim crtežima.¹⁶ U suvremenoj egiptologiji Lepsiusova knjiga smatra se najstarijom publikacijom neke Knjige mrtvih i jedne od klasika na tom području egiptologije.¹⁷

3. MITOLOGIJA EGIPATSKE KNJIGE MRTVIH

Egipatska Knjiga mrtvih sadrži religijske tekstove starih Egipćana. U Anijevom papirusu koji se nalazi u Britanskom muzeju imamo prikazanu vinjetu najpoznatije scene vaganja srca u kojoj se prikazuje božica Meskhenet prilikom rađanja¹⁸ i prekrasan prizor Ammuta čija je krokodilska glava spojena na leopardovo torzo koje stoji na zadnjim nogama nilskog konja.¹⁹ Također su prikaze brojne glave životinja koje predstavljaju opasne čuvaru Sedam prolaza u Duatu, kojima se približavaju Ani i njegova supruga Tutu.²⁰

Meskhenet je božica koja prisustvuje prilikom porođaja. Oblik pločica koje ima na glavi u Knjizi mrtvih su opisane kao lakat s glavom. One zapravo predstavljaju jednu od cigli na kojem su se u čučućem položaj porađale egipatske žene.²¹ Njezin položaj se nalazi u dvorani Dvije istine gdje se nalazi pogrebnikovo srce koje čeka na vaganje zbog osiguravanja odlaska u egipatski raj.²² Kako bi osigurala siguran dolazak djeteta na svijet, božica odlučuje o njegovoj sudbini u trenutku rođenja. Na sličan način ona je sila sudbine koja dodjeljuje pisaru promociju među administracijom u Egiptu.²³

---

¹⁵ Uranić 2021: 121.

¹⁶ Uranić 2021: 121.

¹⁷ Uranić 2021: 121.

¹⁸ Hart 2005: 6.

¹⁹ Hart 2005: 7.

²⁰ Hart 2005: 7.

²¹ Hart 2005: 92

²² Hart 2005: 92

²³ Hart 2005: 93

Ammut je u Knjizi mrtvih opisana kao "žderač mrtvih" onih koji su vodili nepošten život u Egiptu.²⁴ Ona predstavlja opasne životinje kopna i rijeke čime se simbolizira neizbježnost bijega od nje.²⁵ Njen zadatak je progutati srce svakoga koji je procijenjen da ne može otići u svijet Ozirisa.²⁶

U egipatskoj Knjizi mrtvih nalazila se također i himna Ozirisu, bogu uskrsnuća i kralju zagrobnog života. Ozirisa, Ra i Amun bili su jednako važni, ali su imali drugačije uloge, kao bogovi stvaranja i kozmosa.²⁷

Oziris je bio dobronamjerni kralj koji je ubijen od zavisti prema njegovoj dobroti, koji je zatim uskrsnuo pomoću svoje žene i sestre, božice Izide.²⁸ Njegov posthumno rođeni sin Horus osvetio ga je žalbom sudu Devet velikih bogova svemira. Sud je Horusu vratio nasljedno pravo vladanja Egiptom pa je tako ponovno uspostavljena pravda te vraćena ravnoteža prirodnog poretka.²⁹ Ozirisov primjer uvjeravao je Egipćanine u ponovno uskrsnuće te sretan vječni život. Tijekom vremena svaki Egipćanin vjerovao je kako će se nakon smrti ponovno roditi poput boga Ozirisa.³⁰ Najsvetije mjesto kulta Ozirisa za vrijeme Novog kraljevstva je Abidos.³¹ Njegov kult imao je značajan utjecaj na razvoj staroegipatskih pogrebnih običaja. Stari Egipćani vjerovali su kako je zalazak Sunca na zapadu vezano uz smrt pa su stoga svoje mrtve najčešće pokapali na zapadnoj obali Nila. Tijekom pogrebne procesije dovozili su svoje mrtve na sanjkama koje u vukli volovi ili odrasli muškarci do grobnica.³² Od razdoblja Novog kraljevstva sanjke su nosile i takozvanu kanopsku škrinju koja je sadržavala četiri kanope u kojim su se nalazile pokojnikova jetra, želudac, pluća i crijeva.³³

Kroz različita razdoblja u Egiptu može se primijetiti kako se mijenjala pogrebna oprema sa kojom su se pokapali. Tijekom kulture Badari, Maadi i Nagada I. bili su to obični predmeti iz svakodnevnog života kao što su: posuđe, figurice, oružje, oruđe, gumbi, ogrlice, zrnja, kozmetičke

---

²⁴ Shaw & Nicholson 1995: 30.

²⁵ Shaw & Nicholson 1995: 30.

²⁶ Shaw & Nicholson 1995: 31.

²⁷ Foster 2001: 102.

²⁸ Foster 2021: 102.

²⁹ Foster 2001: 102.

³⁰ Foster 2001: 102.

³¹ Diamond Reed 2008: 313.

³² Diamond Reed 2008: 313.

³³ Diamond Reed 2008: 313.

palette itd.³⁴ Prva promjena u načinu ukopa pokojnika dolazi u periodu I. međurazdoblja, gdje se pojavljuju šaubati figurice, zatim se unutrašnjost kovčega boji i ispisuje Tekstovima sarkofaga i raznim frizovima.³⁵ Također se glava pokojnika ukrašava sa pogrebnim maskama.³⁶ U XVIII. dinastiji glavnu pogrebnu opremu čine predmeti iz svakodnevnog života, kovčezi, kanopske žare s ljudskim glavama, šaubatiji, razne vrste pogrebnim tekstova ispisanih na papirusima, skarabeji, skarabeji srca i razne druge vrste amuleta.³⁷ Isto tako sredinom XVIII. dinastije dolazi do pojave Knjige mrtvih sa kojom se pokojnici počinju pokapati.³⁸

Molitve ili "himne", kako su one obično nazivane od strane egiptologa sve do kraja Srednjeg kraljevstva su jednostavne te ne sadrže prikaz odnosa štovatelja i njegovog boga.³⁹ Sastoje se uglavnom od prilično dosadnih opisa vanjskog oblika u kojem se pojavio u kipovima i reljefima, osobito njegovih kruna i žezla, njegove moći i danih časti njemu drugim bogovima i od strane ljudi na raznim mjestima.⁴⁰ Tek u Novom kraljevstvu susrećemo se s molitvama pozivajući se na osobne osjećaje pojedinaca prema božanstvu. Tajanstvena moć koja je omogućila bogovima da postignu radnje izvan čovjekove sposobnosti bile su hike, "magija, magijska vlast".⁴¹ Posjedovanje ove čarobne moći nipošto nije bilo ograničeno na bogove. Pojedini smrtnici također, čarobnjaci, imali su mogućnost korištenje takve magije. Među smrtnicima najveću magičnu sposobnost imali su kraljevi zbog svoje bliske veze s bogovima.⁴² Ali nisu samo bogovi i živi trebali magiju. Egipćani su vjerovali da je magija posebno potrebna mrtvima o čemu svjedoče drevni religijski tekstovi: Tekstovi piramida, Tekstovi sarkofaga i Knjige mrtvih. Oni su se u velikoj mjeri sastojali od magičnih čarolija koje su, osmišljene izvorno za korištenje živih, a uvedeni su u grobnice za dobrobit mrtvih.⁴³

Usku povezanost između mrtvih kraljeva i bogova isto tako možemo naći u Tekstovima piramida.⁴⁴ U tekstovima ih direktno ili indirektno uspoređuju sa bogovima, govoreći kako je

---

³⁴ Tomorad 2016: 306.

³⁵ Tomorad 2016: 307.

³⁶ Tomorad 2016: 307.

³⁷ Tomorad 2016: 308.

³⁸ Tomorad 2016: 308.

³⁹ Černy 1951: 56.

⁴⁰ Černy 1951: 56.

⁴¹ Černy 1951: 56.

⁴² Černy 1951: 57.

⁴³ Černy 1951: 57.

⁴⁴ Wilkinson 2003: 60.

faraon Oziris, Ra ili neko drugo božanstvo.⁴⁵ U nekim slučajevima ne samo da ih uspoređuju s bogovima, već žele prikazati njegovu nadmoć nad bogovima, dokazujući da sigurno nije neko manje božanstvo u zagrobnom životu.⁴⁶ Tako su viši društveni slojevi, a kasnije i ostali težili postati bogovima u zagrobnom životu.⁴⁷

Životni vijek Egipćana bio je razmjerno kratak. Vrlo rijetko je neki pojedinac doživio preko 30 godina, iako se smatralo da je idealno doživjeti 110 godinu.⁴⁸ Rijetki visoki dužnosnici i vladari živjeli su preko sedamdeset godina.⁴⁹ Kratak život vjerojatno je bio jedan od glavnih razloga zašto su Egipćani toliku važnost pridavali pogrebnim običajima i ritualima te zagrobnom životu.

Upravo se zbog svega navedenoga egipatska Knjiga mrtvih smatra Knjigom života. Ona označava ili ukazuje na posjedovanje znanja o spasenju od druge smrti, zajedno s putovima i načinima postizanja vječnog života.

4. ULAZAK U PODZEMNI SVIJET

U Knjizi mrtvih temeljna je ideja putovanje Sunca kroz mrak i njegova obnova, što se može usporediti s uskrsnućem. Motiv pobjede nad smrću možemo naći u svakoj drevnoj religiji čiji su motivi kasnije preneseni i u Novi zavjet.⁵⁰ Motiv uskrsnuća i ponovnog rođenja prisutan je u svakodnevnom životu, prirodnim ciklusima poput godišnjih doba ili izmjena dana i noći. Stoga su stari Egipćani vjerovali da Sunce mora proći kroz mrak, a da se ljudi moraju suočiti sa smrću i komadanjem tijela te uskrsnuti izlaskom na svijetlo dana.⁵¹ Naime, tekstovi Knjige mrtvih temelje se na prelasku iz ovoga svijeta u drugi. A taj prijelaz postiže se kroz niz manjih prelaska te je moguć samo uz duboku transformaciju koja omogućuje prelazak na novu razinu. To se najčešće prikazuje kroz simboliku smrti. Ona je neki oblik muke i strašnog iskustva potpunog poništenja

---

⁴⁵ Wilkinson 2003: 60.

⁴⁶ Wilkinson 2003: 61.

⁴⁷ Wilkinson 2003: 61.

⁴⁸ Froud 2010: 487.

⁴⁹ Froud 2010: 488.

⁵⁰ Uranić 2021: 126.

⁵¹ Uranić 2021: 126.

života. U Ozirisovom slučaju to je komadanje njegovog tijela, čije dijelove zatim ubojica razbacuje po čitavom Egiptu.⁵²

Zatim slijedi polaganje tijela u sarkofag nakon mumificiranja što podsjeća na povratak u maternicu. Dno sarkofaga uvijek je oslikano majčinskim božanstvima Nut ili Izide koje prihvaćaju umrlu osobu. Božica neba Nut sferično je božanstvo dnevnog ciklusa. Zvijezde i Sunce neprestano prolaze kroz njezino tijelo. Vjerovalo se da ih svakog jutra proguta te da, putujući kroz Nut, na večer izlaze iz njezine maternice pojavljujući se na horizontu. Dok je Izida božanstvo rađanja i plodnosti. Bez ženske božanske moći koju simboliziraju te božice nije moguće zamisliti obnovu života.⁵³

Potom se faraonu daruje Horusovo oko koje predstavlja simbol obnove iz poznatog mita o borbama između Horusa i Seta. U ovom drevnom mitu Set je Horusu iščupao oko, ali je ono čudom vraćeno i oživljeno pa tako predstavlja moć obnove i iscjeljenja.⁵⁴

Nakon toga slijedio je ritual otvaranja usta kojim je pokojnikova duša dobivala i moć govora u svijetu mrtvih. Slijedilo je otvaranje očiju i osvještavanja zuba i usta. Pokojnikovo tijelo polijevalo se sa sedam vrsta ulja. Nakon toga bili su posvećeni laneni povoji kojima će tijelo biti omotano. Zatim bi se ponavljale libacije⁵⁵ i kreće priprema **stola s** žrtvama te vokacija pokojnika da se probudi i ustane iz lijesa. Obnavljao bi se i budio njegov dah kroz nosnice te bi pokojnik potpuno oživio kao duša.⁵⁶

U poglavlju 125. Knjige mrtvih opisuje se veliko suđenje u Sudbenoj dvorani. Pokojnik se mora suočiti sa sucima koji će odlučiti može li njegovo tijelo biti pokopano ili biti hrana zvijerima i demonima koji se nalaze u podzemlju. Oziris je bio vrhovni sudac i bog svijeta mrtvih, a uz njega su na prijestolju sjedile božice Izida i Neftida. Na suprotnoj strani sjedila su četiri Horusova sina: Imset s ljudskom glavom, Hapi s glavom babuna, Kebhsenuf s glavom sokola i Duamutef s glavom šakala.⁵⁷ Svi ti navedeni bogovi bili su čuvari kanopskih žara u kojem su se spremali unutrašnji organi pokojnika: jetra, pluća, **želudac** i crijeva. Sveukupno bogova na suđenju bilo je četrdeset i

---

⁵² Uranić 2021: 132.

⁵³ Uranić 2021: 132.

⁵⁴ Uranić 2021: 133.

⁵⁵ **R**itualno polijevanje tekućine.

⁵⁶ Uranić 2021: 134.

⁵⁷ Tomorad 2016: 305.

dvoje. Pokojnik se tijekom suđenja obraćao svakome od njih, zazivajući ga imenom, kako bi dokazao da ga poznaje i da ga se ne boji.⁵⁸ Pokojnik je prilikom suđenja morao dokazati da je čist od svih grijeha. Zatim je Tot koji je bio zapisničar bogova na velikoj vagi vagao srce umrlog. Na jednoj strani vage stajalo je srce, a na drugoj pero koji je predstavljao simbol božice pravde Ma'at. Ako se prilikom suđenja dokazalo da je preminuli čist od svih grijeha, mogao je nastaviti život u svijetu mrtvih i jedriti s istoka na zapad nebeskim Nilom.⁵⁹

5. MAGIJA KNJIGE MRTVIH

Drevni Egipćani poznati su po svojim detaljnim pripremama za smrt. Smrti su se istovremeno užasavali i prihvaćali kao dio normalnog tijeka života. Većina ih je vjerovala u život poslije smrti, ali njihove ideje koju formu će preuzeti bile su vrlo komplicirane. Niti jedna riječ u starom egipatskom jeziku ne možemo točno usporediti sa modernim konceptom duše. Vjerovali su da će preživjeti određeni dio njih kao na primjer njihovo ime, njihova sjena i osobna magija.⁶⁰ Najvažnije je bilo *ka*, što je predstavljalo osobnu vitalnu energiju. Umiranje je ponekad opisano kao pridruživanjem svojem *ka*, međutim *ka* je bio vezan za fizičko tijelo, zato su tijekom procesa mumifikacije pazili da osiguraju tijelo kako bi preživio *ka*. Kada se *ka* vratio u tijelo, pokojnika su polagali u grobnicu sa hranom koju su pripremili za polazak na drugi svijet.⁶¹

Naime *ka* je bila sila bez neke osobnosti ali postojala je još i *ba* koja je zadržala karakter i osobnost individue. Nakon što je tijelo umrlo, *ba* je otišao u podzemlje gdje je postojao rizik od drugog umiranja i konačne smrti. *Ba* je najčešće prikazan kao ptica sa ljudskom glavom. Nakon preživljavanja raznih kušnji, *ba* umrlog preuzima oblik *akh-a*, to jest preobraženog duha.⁶² Ti duhovi živjeli su sa bogovima i uživali u svojim polubožanskim moćima. Božanstva kao Izida i Tot koriste *akh* moć kako bi savladali magiju što je opisano u prvom poglavlju egipatske Knjige

---

⁵⁸ Tomorad 2016: 305.

⁵⁹ Tomorad 2016: 306.

⁶⁰ Pinch 1994: 147.

⁶¹ Pinch 1994: 147.

⁶² Pinch 1994: 147.

mrtvih. Na staro egipatskom jeziku, *akh* je pisan sa hijeroglifskim prikazom ptice ibisa, ali nije točno razriješeno dali su ti duhovi preuzimali oblik ptice.⁶³

Čarolija za zaštitu od noćnih strahota navodi razna priviđenja, uključujući manifestaciju umrle osobe kao *ba* i *akh*. Isto tako spominje se *mut*, odnosno opasni mrtvi. U 7. poglavlju opasni mrtvi opisuju se kao pogubljeni izdajice ili zarobljenici u ratu.⁶⁴ Zato su korišteni magični obredi kako bi se spriječilo da se ti ljuti duhovi osvete onima koji su ih osudili. U Knjigama podzemlja taj termin se koristi za one koje su umrli drugi puta u zagrobnom životu. Ta druga smrt trebala je značiti potpuno uništenje međutim u vjerovanju neki dio od tih osuđenih duhova je preživjelo.⁶⁵

U svakodnevnoj magiji, *mut* predstavlja duha koji ne može ili ne želi ući u sferu mrtvih. Razlog tome može biti što su možda umrli nasilno ili prerano ili ako nisu ispunili svoje ciljeve na zemlji.⁶⁶ Termin se vjerojatno odnosio i na one koji nisu imali propisno sahranjivanje ili pogrebne rituale. Carstvo mrtvih još se naziva i Preljepi Zapad, što znači da su “neprijatelji Zapada” bili duhovi ili demoni glasnici. Nadnaravni glasnik poznat pod imenom *bau* bio je užas živima, ali *bas* od mrtvih je samo ponekad prikazan kao prijatelj.⁶⁷

Pogrebna literatura opisuje moć *ba* koji mijenja oblik kako bi napustio grobnicu i posjetio svijet živućih. Tako je došlo do nesporazuma među Grcima koji su zbog toga navedenog mislili da Egipćani vjeruju da su duše njihovih predaka reinkarnirane u ptice i druge životinje. Čudno ponašanje ptice ili neke životinje interpretirali su kao znak sa drugog svijeta.⁶⁸

Imamo puno više dokaza da su se ljudi bojali *akhu* isto kao što su se bojali domaćih manifestacija bogova. U priči o princezi od Bakhtan-a, *akh* je bio taj koji je moramo izaći iz djevojčina tijela i umiren sa darovima. Kada je *akhu* problematičan to vrlo često znači da nije dobio pravilne darove ili poštovanje od obitelji i potomaka.⁶⁹

Mnogi pogrebni tekstovi nisu korišteni baš za vrijeme pogreba već za različite stadije procesa mumifikacije. Čarolije u Knjizi mrtvih opisuje stavljanje amuleta ili papirusa na tijelo.

---

⁶³ Pich 1994: 147.

⁶⁴ Pich 1994: 148.

⁶⁵ Pich 1994: 148.

⁶⁶ Pich 1994: 148.

⁶⁷ Pich 1994: 48.

⁶⁸ Pich 1994: 149.

⁶⁹ Pich 1994: 149.

Neki od ovih predmeta su donijeti u izravni kontakt sa tijelom kako bi upilo posebne moći. Ostali predmeti ostavljeni su sa slojevima zavoja kako bi imali dugotrajniji efekt.⁷⁰

Većina pogrebnih tekstova su bile namijenjene za uskrsnuće, ali ne od istih osoba. Tekstovi piramida, Tekstovi sarkofaga i Knjiga mrtvih su podijeljeni u mnogo sekcija. Neke sekcije su bile namijenjene da se recitiraju prilikom balzamiranja ili zamatanja tijela, neke su izvođene od strane obitelji ili svećenika na pogrebu, a ostale od strane *ka* svećenika koji su služili nastavku pogrebnog kulta. Ista kolekcija pogrebne literature sadržavala je i tekstove namijenjena za pokojnika u zagrobnom životu.⁷¹

Ovi zadnji tekstovi koji su bili namijenjeni pokojniku, pozicionirani su što je više moguće bliže tijelu ili na samom sarkofagu to jest na papyrusu koji se nalazio unutar sarkofaga. Kako bi preživjeli podzemlje pokojnik je trebao naoružanje čarobnjaka, što je uključivalo razni amuleti i izgovorena i napisana magija. Čarolije koje su trebale biti izgovorene od strane pokojnika su bile vrlo slične sa svakodnevnom magijom.⁷²

Podzemlje kroz koje je *ba* morao proći bilo je vrlo zastrašujuće mjesto. Puno stvari su bile suprotne od onoga na zemlji. Bezbrojne čarolije u Tekstovima sarkofaga su bile namijenjene kako bi se izbjegle te neželjene situacije. Neprijatelji od boga Ra bili su obezglavljeni u zagrobnom životu, dakle “strah od gubljenja glave u podzemlju” bila je vrlo česta tema.⁷³

Među najstrašnijim demonima bili su oni koji su lovili duše mrtvih koristeći štapove za bacanje, koplja, zamke za ptice ili gnijezda.⁷⁴ Čarolija 474 iz Tekstova sarkofaga koja je ponovljena u malo drugačijoj verziji u Knjizi mrtvih, dopušta *ba* da izbjegne demona ribara. “Nećeš me uloviti u mreži u kojem loviš mrtve!” izgovara pokojnik.⁷⁵ Tako pobjeđuje ribara djelom znajući njihov identitet i tajna imena od svakog dijela njegove mreže i zamka, a dijelom predstavljajući se da je neko moćno božanstvo.

Čarolija 30 u Knjizi mrtvih dopušta pokojniku da izbjegne osuđujuću presudu tako što će spriječiti srce da prizna svoje grijeh. Ova čarolija je morala biti izgovorena preko skarabeja

---

⁷⁰ Pinch 1994: 149.

⁷¹ Pinch 1994: 152.

⁷² Pinch 1994: 154.

⁷³ Pinch 1994: 154.

⁷⁴ Pinch 1994: 154.

⁷⁵ Pinch 1994: 154.

uklesanog u zeleni kamen i postavljenog u zlato. Skarabej je morao biti pomazan u ulju, aktiviran sa ceremonijom “otvaranja usta”, i zatim stavljen na mjesto čovjekova srca. Veliki srčani skarabeji opisani u Čaroliji 30 su često nađeni na ili u prsima mumije. Korišteni su čak i u nekim kraljevskim pokopima.⁷⁶

Poanta ove čarolije nije zato jer su se Egipćani smatrali nedostojnima za polaganje suđenja već stanovnici podzemlja se nisu mogli osloniti samo na pravdu. U zapisima iz hramova samo su pokvareni bili uhvaćeni u mreže božanskih lovaca i osuđeni na užasnu smrt. Prema pogrebnoj literaturi, lovci i svi demoni pod kontrolom bogova su prijetnja svakoj mrtvoj osobi bila ona kriva ili nevinna. Mračna strana egipatskog panteona je prisutna u nekim pogrebnim čarolijama kao i u svakodnevnoj magiji.⁷⁷

Mrtvi se opisuju kao da spavaju, zato imamo prikaze u Knjizi Podzemlja mumija kako leže na nosilima sličnim izgledu kreveta. Samo se nakratko probude kada noćno sunce prođe kroz njihove tamne pećine za privremeno spajanje s Ozirisom.⁷⁸ Ta ideja mrtvih kao spavača, bilo u mraku njihovih grobnica ili u Duatu. Objašnjava popularnost spavaćih predmeta za pogrebnu opremu. Nasloni ukrašeni figurama Bes i Taweret koji čuvaju žive spavače od zmija, škorpiona, loših snova i nadnaravnih posjetitelja. Knjiga mrtvih sadrži čaroliju koja je zapisana na velikom ili minijaturnom naslonu kreveta koja služi da spriječi pokojnika od uzimanja njegove glave.⁷⁹ U kasnom prvom tisućljeću prije Krista, glava mumije bila je položena na krugu napravljenog od kože umjesto naslonu. Ti krugovi koji su poznatiji kao *hipokefali* su ispisani sa zaštitnim čarolijama.⁸⁰

Egipatska pogrebna literatura sadrži više spiritualni koncept zagrobnog života koji uključuje mrtve u veliki solarni ciklus. Blagoslovljeni duhovi se mogu pridružiti “Milijunima” koji su putovali Sunčanim brodom. Čarolije za “Navigaciju u Velikoj Kori Ra” se mogu pronaći u Tekstovima sarkofaga i u Knjizi mrtvih. Pridružujući se Sunčanom brodu također je značilo

---

⁷⁶ Pinch 1994: 156.

⁷⁷ Pinch 1994: 156.

⁷⁸ Pinch 1994: 157.

⁷⁹ Pinch 1994: 157.

⁸⁰ Pinch 1994: 157.

pobjeđivanje Ra od sila tame i kaosa.⁸¹ Standardna ilustracija Knjige mrtvih prikazuje pokojnika kako probada kopljem zmiyu koja nosi epitete Apepa, odnosno zmiya velikog kaosa.⁸²

6. POGLAVLJA KNJIGE MRTVIH

Određeni broj poglavlja Knjige mrtvih su himne koje su većinom posvećene Ra-u ili Ozirisu. Poglavlja 182. i 183. su zapravo himne koje se odnose na Ozirisa i Tot, međutim druga kolekcija himna pronađena je u poglavlju 15 u kojem se nalaze himne za Ozirisa i Ra ali i Litaniju za Ozirisa. Najstariji i najpotpuniji prijevod ovog poglavlja nalazi se u Anijevom papirusu. Oni su važni jer nam pomažu da shvatimo koji atributi su pripisani Ra-u, međutim većina je prebačena na Ozirisa koji je bio samo bog smrti.⁸³

Poglavlje 110. opisuje zadatke i zabavu pokojnika u Sekhet-hetep i Sekhet-Aru. Pokojnici oru, sijaju i žete isto kao što bi i živi čovjek na plodnoj zemlji Delte Nila, dakle pokojnik uživa u svim blagodatima kao što bi i čovjek na zemlji.⁸⁴ U 5. poglavlju Knjige mrtvih pokojnik je našao tekst koji bi ga oslobodio od rada na zemlji koji se mora ispuniti u svijetu mrtvih, trebao je biti pokopan s figuricom, šauabtijem, koja je sličila na pokojnika kako bi on umjesto njega odradio sav posao. Šaubtiji su obično u rukama imale modele košare u kojoj je nosio zemlju i motike. Isto tako u tekstu 7. poglavlja navodi kako se pokojnikov zamjenik mučio za njega u farmama bogova.⁸⁵

Jedan od najzanimljivijih i najdužih poglavlja u cijeloj knjizi bilo je 17., u kojem se predlaže pripremiti *ah* “na zemlji” što je značilo “za života”. Početak teksta izgovara svećenik koji je u drami igrao boga Atuma, jednog od stvoritelja svijeta. Na više se mjesta izjednačuju Ozris i Ra, u svakoj kitici dodan je drugi izričaj u kojem se vokacije upućene Ozirisu često ponavljaju Rau.⁸⁶

---

⁸¹ Pinch 1994: 158.

⁸² Pinch 1994: 158.

⁸³ Budge 1898: 190.

⁸⁴ Budge 1898: 193.

⁸⁵ Budge 1898: 193.

⁸⁶ Uranić 2021: 156.

U tekstu je i mnogo mitskih konotacija na mit o borbama Horusa i Seta te različite epizode Ozirisove drame. Uz to, čest je motiv pobjede Ra nad njegovim neprijateljima ili pobunjenicima iz Mita o nebeskoj kravi.⁸⁷

U nastavku teksta prizivaju se sile nastanka svemira i vrhovno božanstvo Nun, bog prvotne vode i otac svih bogova. Također se poziva Atum, u njegovo ime govori obredni čitač ili sama umrla osoba, očituje se kao gospodar vremena te se izriču uloge Ozirisa i Ra, onda i drugih bogova koji plove preko neba u Raovoj barci.⁸⁸

Poglavlje 17. često se susreće u Tekstovima sarkofaga iz Srednjeg Kraljevstva. U tim mu je kompozicijama Adriaan de Buck dodijelio oznaku CT 335. Javlja se kao uvodni tekst unutarnjeg sarkofaga kraljevske žene imena Mentuhotep iz drugoga prijelaznog razdoblja.⁸⁹

Zatim imamo poglavlje 64. za koje se vjeruje da je jedan od najstarijih dijelova Knjige mrtvih. Već je u 11. dinastiji postojale u dvije verzije, od kojih se za prvu vjeruje da je nastala tijekom 1. dinastije, a za drugu tijekom 4. dinastije. Dulja verzija naslovljena je kao “Poglavlje izlaska po danu u podzemlju”. Ovo poglavlje sadrži temelj za sva druga poglavlja u Knjizi mrtvih i pokojnik koji je bio pokopan sa njime bio je zaštićen kao da ima sva poglavlja iz Knjige mrtvih.⁹⁰

Poglavlje 65. omogućuje da pokojnikov Khu živi i da će zadati udarce svojem neprijatelju. Nadalje poglavlje 66. daje moć pokojniku da se “spusti na Raovo čelo”. Nakon toga poglavlje 68. koje daje pokojniku da ovlada nad svim što je u podzemlju i omogućuje da putuje među žive. U poglavlju 69., 70. i 71. se može identificirati kao Oziris, Sah (Orion), Anubis, Horus i Tem te proglašuje svoje moći preko vjetrova raja, poglavlje 72. koje mu omogućava da “izađe po danu u bilo kojem obliku koji želi uzeti” i da uđe u zagrobni život ječmom. Naposljetku imamo poglavlje 180. koje mu daje mogućnost da ode u podzemlje sa slobodom kretanja i da izvodi sve transformacije “živuće duše”.⁹¹

Bitna skupina poglavlja koja se odnosi na sve transformacije koje čovjek može uzeti, ako želi, u podzemlju su predstavljene u poglavlju 76. Gdje pokojnik izjavljuje da je bio vođen pod

---

⁸⁷ Uranić 2021: 156.

⁸⁸ Uranić 2021: 156.

⁸⁹ Uranić 2021: 157.

⁹⁰ Budge 1898: 195.

⁹¹ Budge 1898: 196.

“Kućom Kraljeva” od bogomoljke. Ta poglavlja mu dopuštaju se pretvori u sokola od zlata ili uzvišenog sokola, u guvernera od božanske suverena princeze, u boga koji je stvorio svjetlost u tami, u lotus, u boga Ptah, u Bennu (feniks), u čaplju, u živuću dušu, u lastu, u zmiju Sata i u krokodila.⁹²

Veliki dio poglavlja odnosi se na kao što je i očekivano, očuvanje tijela pokojnika u grobnici i poneka su isključivo pisana da mu se da moć kako bi bio otporan od napada neprijatelja te kako zadržati meso i piće i moć kretanja u podzemlju. Tako imamo u poglavlju 1 koje se odnosi na ceremoniju koja se održala na dan pogreba kako bi opskrbila pravilan pokop da pokojnik može otići u miru.⁹³

Poglavlja 8., 9., 11., 12., 13., 48., 67., 107., 118., 119., 161. i 180. daju mogućnost pokojniku da se probije kroz podzemlja bez zapreka i da pobijedi svoje neprijatelje. Ako se pokojnik želi zaštititi magičnim formula to mu daje poglavlje 24. Dok mu poglavlje 32. pomaže da zadrži tu magiju. Poglavlja 21. i 22. daje pokojniku usta, a poglavlje 33 mu daje moć za otvaranje tih usta.⁹⁴

Zatim poglavlje 25. mu daje mogućnost da zapamti svoje ime. Sedam poglavlja od 26. do 30B daju mu srce te ga opskrbljuju molitvama i formulama, koje su sprječavali one koji su ukrali srce od uzimanja od njega kada je bilo vaga u Sudbenoj dvorani Ozirisa. Krokodil koji je došao ukrasti magične riječi i zaštitu koje je pokojnik imao sa sobom bio je odbijem zbog riječi iz 31. poglavlja.⁹⁵

Nadalje poglavlja 33. do 37. i 39. sprječavala su da bude uboden ili ugrizen od zmija i ukinuo moć buba da izgrizu njegovo tijelo do dijelova. Poglavlja 38A. i 38B. omogućili su mu da pobjegne od smrtonosne kobre te poglavlje 40. mu je donijelo moć zmije da se pretvara da je prijatelj Horusa, proždirući magarca koji simbolizira demona Seta.⁹⁶ U podzemlju i njegovim gradovima kazna je bila nanijeta mrtvima, a Ozirisovim miljenicima bila je pružena moć da pobjegnu od odrubljivanja glave na smrtonosnim blokovima zato su služila poglavlja 41. do 43. i 50. Ukoliko je pokojnik je zaželio mjesto u nebeskom Annu (Heliopolu) to mu je bilo omogućeno

---

⁹² Budge 1898: 197.

⁹³ Budge 1898: 197.

⁹⁴ Budge 1898: 198.

⁹⁵ Budge 1898: 198.

⁹⁶ Budge 1898: 198.

zahvaljujući tekstu 75. poglavlja. Poglavlje 47. onemogućilo je da njegovo prijestolje bude uklonjeno od strane neprijateljskog bića.⁹⁷ Pokojnik je često žudio da ima moć nad tekućom vodom i da može omirisati slatki dah sjevernog vjetra pa su mu to omogućavala poglavlja 54., 55., te 57. do 62.⁹⁸

Kako je u podzemlju postojala kipuća voda pokojnik se mogao zaštititi od opeklina koristeći se magijom poglavlja 63A i 63B. Prikladna hrana koja je bila nužna za *ka* ili duplo kao pokojnikova potreba za svježim zrakom i vodom, kako bi se osigurali od jedenja i pijenja prljavštine.⁹⁹

Poglavlja 4., 74., 117. i 119. omogućavala su pokojniku da hoda po svojoj volji i da luta okolo Re-stau. Kada mu je put bio prepriječen od strane Apepa, poglavlje 7. omogućavalo mu je da prođe preko njegovih leđa. Sjedinjenje sa njegovom dušom omogućeno je u poglavlju 89., a duša i sjena mogle su pobjeći iz grobnica pomoću magije 91. i 92. poglavlja. Ukoliko su pokojnici željeni posjetiti Abidos put u ovaj božanski grad i počivalište Ozirisa bilo im je omogućeno magijom 138. poglavlja. Usprkos i najboljem trudu balzamera ponekad bi tijelo ipak počelo truliti i raspadati se. Takve nesreće bile su spriječene magičnim čarolijama 154. poglavlja koje je jedno od najzanimljivijih u cijeloj knjizi.¹⁰⁰

Ljubav prema ritualima i ceremonijama potaknulo je Egipćane da se posebno pobrinu oko uređenja mumije, sarkofaga i pogrebnog namještaja. Kako bi sve bilo ispravno učinjeno sastavljeno je poglavlje 151. koje opisuje postupke opremanja grobnice prema uzoru na Ozirisovu grobnicu.¹⁰¹ Ozirisova pogrebna dvorana, gdje je bog stanovao sa svojom princezom mogla je biti dosegnuta tek nakon određenih vrata, vila i domena koje su bili čuvane od portreta u obliku čudovišta. Kako bi pokojnik uspješno mogao proći sedam vila, 21 pilona i 15 domena opisano je u poglavljima 144. do 147., 149. i 150. Ta poglavlja opskrbila su pokojnika s imenima bića koji su bili zaduženi za vrata te uputama kako se ophoditi s ovim bićima te kako odgovarati na njihova pitanja.¹⁰²

---

⁹⁷ Budge 1898: 199.

⁹⁸ Budge 1898: 199.

⁹⁹ Budge 1898: 199

¹⁰⁰ Budge 1898: 200.

¹⁰¹ Budge 1898: 200.

¹⁰² Budge 1898: 201.

Tijekom njegovog putovanja podzemljem pokojnik je došao do velike rijeke koju je bio obavezan prijeći. Da bi bio u mogućnosti ukrcati se na mistični brod pomogla su mu poglavlja 98. i 189. On mu je omogućio samo da se preveze preko rijeke. Ako se želio ukrcati na Raovu barku na kojoj se mogao smjestiti na pramac i zajedno s bogom zauvijek ploviti trebao se koristiti uputama poglavlja 100. do 102. te 134., 136A i 136B koje se mogu pronaći u gotovo svakom papirusu Knjige mrtvih.¹⁰³

Egipćani su vjerovali kako bi mogao naići na varalice koje su napale Ozirisa u podzemlju te da bi nesreće koje su zadesile boga mogle zadesiti i njih. Stoga su trebali pomoć Tota koji im omogućuje zaštitu i konačni trijumf nad eventualnim napadačima u poglavljima 28. i 30.¹⁰⁴

Prije nego što je pokojnik mogao slobodno lutati podzemljem bilo je vrlo važno da zna sva božanstva glavnih gradova zemlje u kojoj se nalazio. Poglavlja 107. i 108. omogućili su mu da zna “duše Amenteta”, poglavlje 109. dalo mu je poznavanja “duša istoka”, a pomoću poglavlja 112. mogao je “duše grada Pe”, poglavlje 113. upoznao ga je s “dušama grada Nekhena”, poglavlje 115. daje uvid o “dušama Annua”, a naposljetku poglavlja 114. i 116. upoznale su ga s “dušama grada Khemenu”.¹⁰⁵

U podzemlju pokojnik je bio ugrožen od opasnosti lovca i njegove mreže te su poglavlja 153A i 153B napisana kako bi mogao pobjeći od njih. Poglavlje 123. dalo mu je moć da uđe u “Veliku Kuću”, poglavlja 126. do 128., te 135. i 136. opskrbile su ga s molitvama koje je morao izgovoriti svetim majmunima, Ozirisu i Hator.¹⁰⁶

Poglavlje 132. omogućilo mu povratak svojoj kući, poglavlje 152. dalo mu je moć da izgraditi kuću na zemlji, a poglavlja 103., 124., 131. i 181. dala su mu moć da bude blizu Ra. Poglavlje 104. dalo mu je mjesto među “velikim bogovima”, a poglavlje 184. dovelo ga je blizu Ozirisa.¹⁰⁷

Poglavlje 130. koje je napravilo “savršenog Khu” je bilo naređeno da se recitira na rođendan Ozirisa. Poglavlje 135., koje je trebalo biti recitirano na dan mladog mjeseca, dalo je

---

¹⁰³ Budge 1898: 201.

¹⁰⁴ Budge 1898: 201.

¹⁰⁵ Budge 1898: 202.

¹⁰⁶ Budge 1898: 202.

¹⁰⁷ Budge 1898: 203.

pokojniku moći da postane poput Tota. Zatim poglavlje 140., koje se je recitiralo na zadnji dan 6. mjeseca egipatske godine, dalo mu je da zasja u slavi prije svih bogova kada je *utčat* ili Raovo oko bilo puno. Poglavlje 167. dodijelilo mu je moć koju je posjedovalo *utčat* i omogućilo da se identificira s time.¹⁰⁸

Poglavlja 141. i 142. sadržavali su tekstove koje je čovjek morao recitirati “za svog oca ili za svog sina tijekom festivala Amentet”, napravili su da pokojnik bude savršen sa Raom i ostalim bogovima. Poglavlje 173. nalazila se adresa koju je Horus napravio za svog oca Ozirisa i za koje su se pretpostavljalo da su napravljene za pokojnika od Horusa.¹⁰⁹

7. ZAKLJUČAK

Kao jedno od najstarijeg literarnog djela starih Egipćana, Knjiga mrtvih je vrlo važna za proučavanje egipatskog načina života, njihove vjere te odnosna prema istoj. Ona nam daje uvid kako su Egipćani zamišljali da bi trebao izgledati onozemaljski život.

Iz nje saznajemo čega se taj drevni narod bojao te čemu su težili cijeli svoj život. Egipatska **Knjiga mrtvih** nije bila jedina stvar sa kojim su se Egipćani pokapali ali je bila svakako najvažnija. Ona je služila kao neka vrsta putokaza prema zagrobnom životu.

Međutim Egipatska knjiga mrtvih nije bitna samo za proučavanje egipatske vjere i kulture. Ona se može povezati i s drugim religijskim tekstovima poput Novog zavjeta te s vjerovanjima drugih naroda poput drevnih Grka i Rimljana na koje je egipatska vjera sigurno znatno utjecala.

U ovom radu objasnila sam povijesni nastanak, mitologiju, sadržaj i utjecaj egipatske **Knjige mrtvih** te sa kojim ciljem se koristila. Isto tako kako su je ljudi u to vrijeme interpretirali te pokušala približiti vjerovanja i običaje drevnih Egipćana. Kroz pisanje ovog rada i čitanje literature koju sam koristila ostvarila sam potrebno znanje kako bi o ovoj temi više znala i dalje koristila.

---

¹⁰⁸ Budge 1898: 203.

¹⁰⁹ Budge 1898: 204.

8. POPIS LITERATURE

- Allen, Thomas George (1950.) *Occurrences of Pyramid Texts with cross indexes of these and other Egyptian mortuary texts*. Chicago.
- Allen, James P. & Manuelian Peter Der (ur.) (2005.) *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Atlanta.
- Bard, Kathryn A. (1999.) *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. London.
- Budge, Wallis E. A. (1898.) *The Book of the Dead: The chapters of coming forth by day*, London.
- Diamond Reed, Kelly-Anne (2008.) "Death and burial practices". U: Bogucki Peter (ur.) *Encyclopedia of society and culture in the Ancient world*, vol. I. New York: 313-314.
- Černý, Jaroslav (1951.) *Ancient Egyptian religion*. Oxford.
- Erman, Adolf (1907.) *A handbook of Egyptian religion*. London.
- Foster, John L. (2001.) *Ancient Egyptian Literature*. Austin.
- Hart, George (2005.) *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, 2nd edition. London.
- Frood, Elizabeth. (2010.) "Aging and death". U: Lloyd, Allan B. (ur.) *A companion to Ancient Egypt*. Oxford: 487-488.
- Pinch, Geraldine (1994.) *Magic in Ancient Egypt*. London.
- Shaw, Ian & Nicholson, Paul (1995.) *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. London.
- Tomorad, Mladen (2016.) *Staroegipatska civilizacija, sv. 1: Povijest i kultura Starog Egipta*. Zagreb.
- Uranić, Igor (2021.) *Mitologija egipatske Knjige mrtvih*. Zagreb.
- Wilkinson, Richard H. (2003.) *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. New York.